

FIKCIA A MOŽNÉ SVETY

LUBOMÍR DOLEŽEL: *Heterocosmica*. Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2003, 311 s.

Vzťah filozofie a literatúry poskytuje nevyčerpatel'né možnosti a priestor na rôznorodé polemiky a úvahy, a to tak zo strany filozofov, ako aj literárnych tvorcov či literárnych kritikov. Lubomír Doležel uverejnil niekoľko štúdií zaoberajúcich sa prelínaním filozofického a literárneho alebo, inak povedané, analýzou naratológie sa pokúsil dosiahnuť hranice filozofie. Recenzovaná monografia je istou syntézou a invenčným rozvinutím jeho doterajších parciálnych úsilí o postihnutie tvorivej energie umeleckej literatúry.

Hlavným zámerom autora bol prechod od literárneho naratívu ako príbehu k naratívu ako fikcii v rámci paradigmy možných svetov. Realistická ontológia nás nezaväzuje k tomu, aby sme museli prijať aj realizmus literárny, ale naopak, táto kniha sa stáva priestorom pre ostrú kritiku neustále prežívajúceho názoru, že fikcia je len akosi napodobeninou, zobrazením aktuálneho sveta, skutočného života. Fikcia sa stáva hybnou silou teórie *poiesis*, umelecké dielo nie je svojou povahou ani časť, ani kópia reality, ale je to svet sám osebe, nezávislý, úplne autonómny. Je dôležité uvedomiť si, že hoci Doležel v *Heterocosmice* popiera mimetickú povahu fikcie, pripúšťa, že medzi fikciou a realitou bezpochyby existuje recipročný vzťah.

Kniha je tematicky rozdelená do dvoch častí, pričom samotné kapitoly oboch celkov sú označené ako teoretické (T), teoretické s príkladmi (TP) a analytické (A). Toto rozdelenie zodpovedá trom epistemologickým spôsobom poetiky – teoretickému, analytickému a exemplifikatónnemu. Doležel sa hneď na úvod pýta, ako vznikajú fiktívne svety, aké sú ich štruktúry a typy, akým spôsobom závisia fiktívne svety od literárneho textu, ako ich čitateľ rekonštruje a nakoniec, akými zmenami prešli fiktívne svety v dejinách literatúry.

V prológu, ktorý nesie názov *Od neexistujúcich entít k možným svetům (T)* sa autor sústredil na dve základné otázky: 1) Aká je ontologická povaha fiktívnych jednotlivín? a 2) Aký je logický status fiktívnych zobrazení, akú povahu má referencia fiktívnych výrazov a aké sú pravdivostné podmienky fiktívnych viet? Aby sme mohli odpovedať na tieto otázky, musíme vychádzať z jednotnej teórie fikcie, ktorú si pripravíme tak, že zhrnieme, porovnáme, či dokonca postavíme do protikladu už existujúce „staršie“ teórie. Autor začína analýzou tých teórií fikcie, ktoré sú založené na predpoklade, že je len jedno legitímne univerzum diskurzu (oblasť referencie) – aktuálny svet. V logickom, nie v chronologickom poradí predstavuje sémantiky takéhoto charakteru. Postupuje od Russellových *prázdnych výrazov* cez Fregeho *čistý zmysel*, de Saussurovu sebareferenciu, ďalej cez mimetickú teóriu skutočných prototypov až k formálnej a pragmatickej teórii. Je skutočne zaujímavé, ako ich brilantne opisuje, ba dokonca definuje. Spočiatku by sa mohlo zdať, že sa ich pokúša pomocou objasňovania propagovať, no jedným dychom ich zároveň nemilosrdne rúca. Ani v Doleželových teoretických kapitolách sa nezaprie jeho literárne pero. Keď teda s ľahkosťou zavrhne všetky možné vysvetlenia fikcie

v rámci existencie jedného sveta, posúva sa ďalej a rozširuje univerzum diskurzu o nespočetné množstvo neaktualizovaných svetov.

Aký je pôvod možných svetov? Doležel odpovedá jednoznačne, nie je to záležitosť metafyzická, nemôžeme ich jednoducho objaviť ako už jestvujúce, je to záležitosť ľudskej tvorby, človek tieto svety navrhuje a na rôzne účely môžu byť navrhnuté rôzne možné svety. Napríklad možné svety logickej sémantiky sú *interpretované modely*, ktoré poskytujú referenčnú oblasť nevyhnutnú pre sémantickú interpretáciu protifaktických výrokov, možné svety filozofie sú *ucelené kozmológie* odvodené z nejakých axiém alebo všeobecného predpokladu, možné svety prírodných vied sú *alternatívne podoby vesmíru* vytvorené pozmeňovaním základných fyzikálnych konštánt a pod.

Problém nastane, ak sa budeme pýtať na rozsah pojmu možných svetov. Možné svety logickej sémantiky sú „totálne“ stavy vecí a nekonečno je predsa mimo dosah empirických teórií. Doležel navrhuje prekonať vzniknutú prekážku pomocou dvoch heuristických krokov: a) ako univerzum diskurzu si zvolíme zvládnuteľnú podmnožinu možných svetov, ktorá sa týka konkrétneho problému, alebo b) navrhne malé svety („minisvety“) s konečným počtom prvkov a obmedzeným množstvom parametrov.

Literármi vedci i samotní tvorcovia boli priťahovaní k myšlienke možných svetov od tej chvíle, keď objavili jej schopnosť podnieť novátorskú teóriu fiktívnosti. Doležel následne charakterizuje fiktívne svety ako súbory nerealizovaných možných stavov vecí, pričom množina fiktívnych svetov je neobmedzená a nanajvýš rôznorodá. Človeku sú tieto svety prístupné cez semiotické kanály. Na rozdiel od možných svetov logických sú tieto neúplné, ich makroštruktúry sú nerovnorodé.

Posledným, čo autor analyzoval v prológu, je fikčný text. Fiktívne svety literatúry sú estetické artefakty vytvorené, uchované a kolujúce v médiu – fiktívnych textoch.

Prológ je základným teoretickým kameňom celej knihy a bez dostatočného stotožnenia sa s autorovými názormi a hlavnou myšlienkou – pluralitou možných svetov – by čitateľ nedokázal pochopiť následné kapitoly, v ktorých sa implicitne vychádza z úvodu a teoretické myšlienky sú nádherne ilustrované praktickými príkladmi zo svetovej literatúry, prípadne sú doplnené ďalšími teoretickými elementmi, no v už oveľa menšej miere.

Prvá časť nesie názov *Naratívni svety* a hneď na začiatku sú tu čitateľovi vysvetlené dva vstupné termíny – naratívny svet a motív. Naratívny svet je miestom pre dianie naratívnych príbehov a zahrňuje tak svet stavov, nemenných fixovaných vlastností a vzťahov, ako aj prírodnú silu a z nej vyplývajúce zmeny a v neposlednom rade aj človeka a jeho duševný život. Ak budeme považovať fiktívny svet za naratívnu makroštruktúru, tak v tom prípade definujeme motív ako naratívnu mikroštruktúru. V prvej kapitole sa začína „prieskum“ sveta s jednou osobou rozborom troch podstatných diel fiktívnej literatúry: *Robinson Crusoe* Daniela Defoa (1719), *Veľká rieka s dvoma srdcami* Ernesta Hemingwaya (1925) a *Naruby* J. – K. Huysmansa. Ukazuje sa tu, ako môže intencionálna tvorivá činnosť zmeniť prírodné prostredie i samotného racionálne konajúceho človeka – *Robinson Crusoe*, ako si môže konať „odpočinúť“ od racionálneho – *Veľká rieka s dvoma srdcami* a ako dokáže človek prírodu dokonca zavrhnúť a obrátiť svoju myseľ k umeniu – *Naruby*.

V druhej kapitole si Doležel chystá pôdu pre analýzu fiktívneho sveta s viacerými osobami (kapitola III) charakterizovaním pojmov, ako sú akcia, intencionalita, motív, pokus, neúspech, negatívna akcia, motivácia, rozhodovanie, plány, emócie a spontánny vznik udalostí. Hoci je svet s jednou osobou teoreticky veľmi podnetný, najúrodnejšou pôdou pre naratív je fiktívny svet, v ktorom sú prítomné dve alebo viaceré osoby. Hlavným zdrojom príbehu, teda aj fiktívneho je interakcia. Dokazuje to priam až s matematickou presnosťou a systematickosťou na románoch F. M. Dostojevského *Idiot*, Charlesa Dickensa *Malá Doritka* a poviedkach Milana Kunderu.

V IV. kapitole posúva pojem interakcie ako dynamického zdroja fiktívnych príbehov ešte o krôčik ďalej, analyzuje zostavu konateľov, vzťah interakcie a komunikácie, skúma všetky možné motívy interakcie, pričom nevynechá ani také faktory, ako sú medziľudské vzťahy alebo moc. Prirodzeným záverom kapitoly je zamyslenie sa nad zdrojom konfliktov a úvaha o spoločnom i rozdielnom v spoločenskom a individuálnom konaní.

Základným stavebným prvkom naratívnych svetov sú kategórie osoby, prírodnej sily, stavu, udalosti, akcie, interakcie, duševného života atď. Ale fiktívny svet ako makroštruktúra a jeho poriadok sú určené globálnymi obmedzeniami. Ide jednak o *výber*, rozhodnutie, ktoré kategórie budú do konštruovaného sveta pripustené ako jeho zložky, čím sa určí kategoriálny typ sveta (svet s jednou osobou, svet s viacerými osobami, svet fyzických alebo duševných udalostí, svet s prírodou alebo bez prírody, svet intencionálneho konania alebo neintencionálnych procesov atď.), a na druhej strane ide o *formatívnu operáciu*, ktorá tvaruje naratívne svety tak, aby mali schopnosť generovať príbehy. Hlavnými formatívnymi faktormi tohto druhu sú modalities. A práve im je venovaná teoreticko-praktická V. kapitola.

V aktuálnom svete majú konatelia do činenia s prepleteným zväzkom modálnych obmedzení. Ale pri formovaní fiktívnych svetov sa môže s modálnymi systémami rôznym spôsobom manipulovať. Základná, ale zároveň najproduktívnejšia manipulácia spočíva v tom, že jeden zo systémov sa dostane do dominantnej pozície, a tým blokuje pôsobenie iných systémov. Vznikajú tak modálne rovnorodé fiktívne svety. Napríklad aletické modalities možnosti nemožnosti a nutnosti stanovujú základné podmienky fiktívneho sveta ako kauzalitu, časové a priestorové parametre, ako aj akčné schopnosti osôb. V tejto súvislosti môžeme hovoriť napríklad o prirodzených a nadprirodzených svetoch. Modalities deontického systému určujú vzhľad fiktívnych svetov predovšetkým v podobe zakazujúcich alebo predpisujúcich noriem; tieto normy určujú, ktoré akcie sú zakázané, povinné alebo dovolené. Všeobecným dôsledkom axiologických operátorov je transformácia entít sveta na hodnoty a nehodnoty. Spoločnosť ako taká valorizuje svet svojím axiologickým kódexom. Valorizácia je však silne závislá od štruktúry osobnosti, a preto sú axiologické modalities veľmi náchylné stať sa subjektívnymi. Celá axiologická štruktúra fiktívnych svetov je teda vytváraná rôznymi kombináciami a hierarchiami kódexových a subjektívnych A-operátorov. Podobne je to aj s epistemickým modálnym systémom vedenia, nevedenia a viery. Kódexové epistemické modalities sú vyjadrené v spoločenských reprezentáciách (vedecké poznanie, ideológia, náboženstvo.), ale zároveň subjektívne E-operátory definujú osobný epistemický súbor vedenia a mienky každého jedinca. Osoba fiktívneho sveta je epistemická „monáda“, ktorá vníma seba aj okolie z určitého charakteristického pozorovacieho bodu. Táto epistemická perspektíva,

to, čo konateľ vie, nevie, čomu verí alebo neverí, určuje do značnej miery praktické uvažovanie osoby a v dôsledku toho jej akcie a interakcie, ktoré sú základom naratívneho príbehu vo fiktívnom svete.

Všetky modálne systémy majú aj schopnosť vytvárať „dvojdomé“ svety. Napríklad primárnou „dvojdovou“ štruktúrou aletickej modalít je mytologický svet vznikajúci kombináciou prirodzenej a nadprirodzenej oblasti. „Dvojdomé“ svety sú plodným zdrojom príbehov vďaka svojmu vnútornému sémantickému napätiu. Túto naratívnu potenciú autor detailne ukázal práve na príklade mytologického sveta.

Pod názvom *Intenzionálna funkcia* sa v druhej časti tejto nesporne zaujímavej knihy skrýva problematika vzťahu fiktívneho sveta a fiktívneho textu. Fiktívne svety tak, ako boli predstavené v prvej časti, sú extenzionálne entity. Ich zložky, podoby a štruktúry nie sú viazané na doslovné znenie fiktívneho textu, ale môžu byť vyjadrené parafrázovaním, prekladom pôvodnej textúry do extenzionálneho zobrazenia. Je však zrejmé, že autor konštruuje a čitateľ rekonštruuje fiktívne svety cez pôvodné znenie (textúru) fiktívneho textu, to znamená ako jav intenzionálny. Formálne je intenzionálna štruktúra sveta vyjadrená pojmom intenzionálnej funkcie. Jej definícia vyplýva zo všeobecnej definície intenzie: je to funkcia od textúry fiktívneho textu k fiktívnemu svetu samotnému. Ak by sme chceli intenzionálnu funkciu definovať presnejšie, povedali by sme, že je to globálna pravidelnosť textúry, ktorá určuje štruktúrovanie fiktívneho sveta. Pravidelnosti textúry vytvárajú intenzionálne štruktúrovanie fiktívneho sveta a zároveň sú dôležité pre ich sémantiku. Tento faktor tvarovania fiktívnych svetov vysvetlil Doležel na jednoduchom prípade dvojhodnotovej intenzionálnej funkcie. Musíme si uvedomiť, že Doležel používa výraz *extenzia* na označenie referencie a *intenzia* na pomenovanie zmyslu jazykového výrazu.

Naša sémantika spočíva na jednom základnom ontologickom predpoklade: existovať aktuálne znamená existovať nezávisle od znakového zobrazenia. Existovať fiktívne znamená existovať ako možná entita konštruovaná semiotickými prostriedkami. Každý semiotický systém udelí možným entitám fiktívnu existenciu a každý má na to svoje vlastné postupy a mechanizmy. V semiotickom systéme zvanom literatúra vďaka fiktívne entity za svoju existenciu zvláštnemu druhu konštruujúcich textov, fikčným textom. Takýto text „prepožičiava“ fiktívnu existenciu procedúrou overenia, ktorá je formálne vyjadrená intenzionálnou funkciou overenia. Preto názov VI. kapitoly *Ovčrenie*. Hľadajú sa v nej odpovede na dve otázky: a) Na akých všeobecných vlastnostiach textúry spočíva funkcia overenia? a b) Ako tieto vlastnosti určujú fiktívnu existenciu?

Nutným dôsledkom toho, že fiktívne svety sú ľudské výtvyry, je ich neúplnosť. Aby niekto vytvoril úplný fiktívny svet, musel by napísať nekonečný text. Neúplnosť je všeobecná extenzionálna vlastnosť štruktúry fiktívnych svetov. Je však nevyhnutné dodať, že textúra fiktívneho textu narába s neúplnosťou rôzne a pestuje ju v rozličných stupňoch, a tak určuje nasýtenie sveta. Prichádzame k dôležitému rozlíšeniu, ktoré až doteraz fikčná sémantika nepostrehla, a to rozlíšenie medzi extenzionálnou vlastnosťou neúplnosti sveta a intenzionálnou vlastnosťou jeho nasýtenia (VII. kapitola). Podstatnou vlastnosťou intenzionálnej funkcie nasýtenia je podpora faktu, že zákony suverenity fiktívnych svetov sú vpísané do fiktívneho textu. Tieto zákony však nie sú vynucované ani chránené žiadnou vonkajšou autoritou, preto sa môže stať, že ich niektorí čitatelia aj interpretátori budú ignorovať. Hoci porušenie suverenity fiktívneho textu nie je trestné,

jej rešpektovanie prináša zvláštnu odmenu. Ak sa čitateľ vyhne predpojatému čítaniu, stáva sa jeho rekonštrukcia fiktívneho textu tvorivým činom.

Pojmy overenia a nasýtenia vysvetlené v VI. a VII. kapitole sú teoretické nástroje nevyhnutné na pochopenie základných rysov fiktívnych svetov, ich vzniku a ich štruktúrovania. Sú zvlášť nevyhnutné pri analýze a výklade experimentov modernej a postmodernej fikcie 20. a 21. storočia. Posledná kapitola je akýmsi zamyslením sa nad „moderným mýtom“ posledných desaťročí.

Literatúra je činnosť zakotvená v histórii a to isté platí aj o jej produktoch, fiktívnych svetoch. Teória fiktívnych svetov, ktorej bola venovaná celá kniha, vyúsťuje v epilógu do rozpravy o histórii fiktívnych svetov. Ani táto časť neostáva len v čisto teoretickej rovine, naopak, príklady zo svetovej literatúry aj tu potvrdzujú celkový charakter Doleželovej knihy. *Heterocosmica* je fascinujúce dielo vhodné tak pre čitateľa zaoberajúceho sa literárnou teóriou, ako aj pre filozofa.

Viera Kučečková

Mgr. Viera Kučečková
Wuppertálska 3
040 23 Košice
SR